

ДАВАЙТЕ УЗНАТЬ ЛИЧНОСТЬ АХУНДЗАДЕ ИЗ ПИСЕМ ЕМУ

*Замин Бабазаде**Резюме*

Ахундзаде, один из известных деятелей азербайджанской литературы, переписывался с известными личностями своего времени, и эти переписки, как исторические источники, открыли картину того периода и сыграли значительную роль в изучении личности Ахундзаде. В этой статье несколько писем описывают личность Ахундзаде, а также его отношение к событиям. Черты лица Ахундзаде в письмах прослеживались исходя из политических и социальных процессов того времени. Хотя упомянутые письма составляют небольшую часть писем, написанных ему, его личные качества относительно заметны и отражены в статье.

*Rəyçi: dos.Zülfüyyə İsmayıl**Daxil olma tarixi 23 aprel 2021-ci il*

UOT:81.

**QAD-QOD KÖKLÜ ELEMENTLƏRİN ANALİTİK-FLEKTİV VƏ
AQLÜTİNATİV SİSTEM ÜZRƏ QARŞILIQLI TIPOLOJİ-TƏHLİLİ
(Azərbaycan və Rus dillərinin materialları üzrə)**

*Tağıyeva Elnurə Teyyub qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**tagiyeva_elnura@mail.ru*

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan və rus dillərində *qad*, *qod* köklərinin və onların derivatlarının arasında ümumi anlayış üzrə müştərəklik mövcuddur. Azərbaycan və rus dilləri arasında genetik qohumluq olmadığına görə həmin kökləri və onların əsasında yaranan derivatları qohumluq əlaməti hesab etmək mümkün deyildir. Eləcə də hər iki dil arasında tipoloji oxşarlıq yoxdur. Təhlil edilən köklərin bir dildən digərinə keçid əlamətləri də inandırıcı deyildir. Bununla belə hər iki dildə təhlil olunan köklər üzrə müşahidə edilən müştərəklik dillərin köksözlülük mərhələsindəki müştərək prinsiplər üzrə inkişafının nəticəsi kimi özünü göstərir.

Açar sözlər: müqayisə, tipologiya, genetika, müştərək, bərpa**Ключевые слова:** сравнение, типология, генетика, совместный, восстановление**Key words:** comparison, typology, genetics, common, restoration

Dilçilikdə qohum olan və qohum olmayan dillərin daxili quruluşuna dair çoxlu sayda tədqiqat əsərləri mövcuddur. Qohum dillərə dair müqayisəli təhlil aparmaq həm asandır, həm də maraqlıdır. Asandır ona görə ki, bu dillərdə tarixən nitq aktı əsasında normalaşma baxımından müəyyən fərqlər yaranmış olsa da onların həm funksionallığı və həm də struktur tərkibi bir-birinin üzərinə düşür. Maraqlıdır ona görə ki, bir dildə unudulmuş olan, işləklikdən çıxmış elementlər digər qohum dildəki izlərin əsasında bərpa edilə bilər. Həmçinin bir dilin yeni söz yaradıcılığında başqa dilin ənənəvi təcrübəsindən istifadə edilməsi istisna sayılmır. Beləliklə, xüsusən müasir dövrdə qohum dillər arasındakı əlaqələrin canlanması üçün onların müştərək sözlərlə, terminlərlə və terminoloji vasitələrlə daha çox təchiz olunması uzaqlaşmış əlaqələrin bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qohum olmayan dillərin müqayisəli öyrənilməsində bir çox çətinliklər vardır. Birincisi, qohum olmayan dillərin struktur təhlili o məqsədlə aparılmır ki, onlarda tarixən mövcud olmuş genetik əlaqələr ortaya çıxarılsın. Mövcud tədqiqatlarda qohum olmayan dillər üzrə aparılan hər hansı təhlil onların genetik və tipoloji yaxınlığını təsdiq etmək meyillərindən uzaqdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatların

nəticələri daha çox praktik tələbatların ödənilməsinə xidmət edir. Praktik tələbat dillərin öyrənilməsi işi ilə əlaqədar bir qayda olaraq tədris prosesinə tətbiq edilir. Eyni zamanda, praktik tələbat dillərarası tərcümə məsələlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də qohum olmayan dillərin quruluşuna dair tədqiqatlarda dil vasitələrinin funksionallığı məsələləri daha çox üstünlük təşkil edir. Bununla belə qohum olmayan dillərə məxsus elementlərdə oxşarlıqların mövcudluğu da inkar edilmir. Məsələ burasındadır ki, qohum dillərin arasındakı oxşarlıq mövcud tədqiqatlarda genetik uyğunluqlar kimi nəzərə alınır [2, 106-111; 8, 141-142; 11, 150-161].

Qohum olmayan dillərin arasındakı oxşarlıqların səbəbləri dəqiq olaraq müəyyən edilmədiyinə görə aşkarlanan uyğunluqların necə adlandırılması məsələsində fikir birliyi yoxdur. Görkəmli türkoloq A.M.Şerbak qohum olmayan dillərdəki oxşarlıqları sistem təşkil etməyən təsadüfi uyğunluq hesab edir [150-161]. B.A.Serebrennikov isə V.M.İliç Svitiç tərəfindən irəli sürülən nostratik nəzəriyyəyə qarşı çıxır və qohum olmayan dillərin arasında müşahidə olunan oxşarlıqları dillərin qohumluq əlamətini təsdiq edə bilməyən elementlər kimi nəzərə alır. B.A.Serebrennikov İliç-Svitiçin rus və tatar dillərinə aid gətirdiyi oxumaqla bağlı nümunlərin düzgün təhlil edilmədiyini göstərir. İliç Svitiçə görə rus dilindəki *nauka* sözünün kökü olan *uk* tərkibi oxumaq anlayışını əks etdirir. Tatar dilində isə bunun adekvatının *ukırqa* (oxumaq) sözündəki *uk* tərkibi göstərilir. B.A.Serebrennikov isə bu müqayisənin doğruluğunu qəbul etmir. Göstərir ki, buradakı səs oxşarlığı həmin sözlərin qohum olduğunu təsdiq etmir. Bu sözün kökünün tatar dilinə məxsus *ukırqa* sözü ilə yox, qədim prussiya dilindəki *iaukint* sözü ilə qohum olduğunu ağlabatan hesab edir [9, 27].

İliç –Svitiç isə müxtəlif dillərin kök elementlərinə dair çoxlu materiallar əldə edib onların təhlili ilə belə nəticəyə gəlir ki, ayrı-ayrı dillər arasında müşahidə olunan koqnitiv elementlər həmin dillərin arasındakı ən qədim qohumluğun mövcudluğunun göstəricisidir [5, 37-56; 6, 4-179].

Hansı mütəxəssisin dillərarası oxşar elementləri necə qəbul edib-etmədiyindən asılı olmayaraq genetik cəhətdən qohum olmayan dillərdə bir çox eyniköklü elementlərin mövcudluğu həqiqətən inkaredilməz faktdır. Müasir dilçilikdə bu cür oxşar elementlərin təhlil və tədqiq edilməsi ilə dillərin mənşəyi barədə XIX əsrdən bəri davam edən genealoji və tipoloji təsnifatə yenilik gətirə biləcək fikirlərin irəli sürülməsinə imkan verilməsi tamamilə mümkündür. Ayrı-ayrı qohum olmayan dillər arasında olduğu kimi tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən Azərbaycan və rus dillərində də müəyyən koqnitiv xarakterli kök elementləri mövcuddur. Əlbəttə ki, ilkin tərkib kimi formalaşmış köklər dillərin inkişafı prosesində müxtəlif derivativ formalar da qazanmışdır. Kök elementlərinə məxsus anlayışlar derivativ variantlarda da bu və ya digər şəkildə saxlanılır. Azərbaycan və rus dilləri ayrı-ayrı tipoloji quruluşa aid olduğu üçün derivativ formalarda fərqlər vardır, bununla belə ümumi məna anlayışları koqnitiv kök elementlərində öz izlərini qoruyur. Belə koqnitiv kök elementləri sırasında *qad* və *qod* kökləri özünəməxsus struktur-semantik keyfiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dilinə məxsus derivativ variantlarda aqlütinativ quruluşa uyğun olaraq son şəkilçi elementləri işləndiyi halda rus dilində bu dilin analitik-flektiv quruluşuna müvafiq şəkildə derivativ elementlər həm sözün əvvəlinə, həm də sonuna artırılır. Eyni zamanda, kök sözlərin özləri sözün daxili elementlərinə çevrilmiş şəkildə işlənir.

Azərbaycan dilində *qad* kökü aqlütinasiya mərhələsində öz müstəqilliyini itirdiyi üçün onun ilkin anlayışını derivativ variant üzrə təyin etmək mümkün olur. Bu da ən ilkin mərhələdəki omonimlik üzrə formalaşan mənaları müəyyən etmək üçün şərait yaradır. Azərbaycan dilində *qad* kökü üzrə formalaşmış derivatlara görə həmin kökün aşağıdakı kimi omonim mənalara malik olduğu aşkar edilir:

1) *Qad* kökünə –a şəkilçisi əlavə edilməklə *dərd*, *bəla*, *ağrı*, *acı* mənalı *qada* sözü düzəlir. *Qada* sözünün özü isə həm nəvaziş və həm də qarğış, söyüş mənalarında işlənir: a)

nəvaziş mənasında: *qadanı alım, qadan mənə gəlsin, qadan ürəyimə*; b) qarğış, söyüş mənasında: *qadam ürəyinə, qadam ağzua* [1, 105].

2) *Qad* kökünə *-aq* (*-q*, *-ğ*) şəkilçisi və ya şəkilçi elementləri artırmaqla bərkitmək (mismarla, mərtillə və ya kəndirlə) mənasını bildirən *qadaq* (*qadağ*) sözü düzəldilir: *Qadağı taxtıya vırdım* (Səlyan); *-Soruş gör tükəndə qadax mıxı varmı?* (Şəki) [1, 106].

3) *Qad* kökündən düzələn *qadaq* (*qadax*) sözünə *-lı* sifətdüzəldən şəkilçi qoşulduqda bağlı, bitişik, ayrılmaz mənasındakı *qadaxlı* sözü düzəlir: *Qadan qarnında qadaxlı qalsın* (Tovuz); *-Heyvan başınnan qadaxlı qalif* (Qazax).

4) *Qad* kökündən düzələn *qadaq* (*qadax*) sözünə *-la* şəkilçisi əlavə edilməklə bərkitmək mənasındakı *qadaxla* sözü düzəlir. *Taxtanı qadaxlamazdan qabağ ölç* (Oğuz) [1, 106].

5) *Qad* kökünə *-ı* şəkilçisi artırmaqla təkəbbürlülük, yekəxanəliq mənası bildirən *qadı* sözü düzəlir: *Elə qadı-qadı danışer ki, elə bilersən, əkə kişidi* (Şəmkir); *Ə, nə qadı-qadı danışırısan?* (Amasiya) [1, 106].

6) *Qad* kökünə *-ın* şəkilçisi əlavə olunmaqla qadın sözü əmələ gəlir. *Qadın* sözü qədim mənbələrdə, xüsusən, “Kitabi-Dədə Qorqud”da ailə bünövrəsinin əsasını quran şəxs mənasında işlədilmişdir:

Küz almasına bənzər al yanaqlım!

Qadınım, dirəyim, döləyim [7, 138-139].

7) *Qad* kökünün *qadaq* derivatına *-a* şəkilçisi əlavə etməklə *qadağa* (*qadağan*) sözü əmələ gəlir ki, bu da yolu bağlı olan, yolverilməz olan, icazəsi olmayan mənasında işlənir. Ərəb dilində *qad* kökünün *xət* (*xat*) adekvatı üzrə formalaşmış *xəta* (*xata*) sözü *günah*, *səhv* mənasında işlədilir. Həmçinin, *xəta* sözü Azərbaycan dilində özünün ərəb mənşəli *bəla* sözü ilə birlikdə mürəkkəb tərkib kimi *xata-bəla* şəklində işlədilir.

Xəta sözü fars dilində müvafiq derivativ elementlərlə birlikdə də işlənib Azərbaycan dilinə də daxil olmuşdur: *xətabəxş* (günahı bağışlayan), *xətakar* (müqəssir, günahkar), *xəternak* (qorxunc, qorxulu, xəta-bəla gətirən).

Qad kökü üzrə rus dilinin lüğətində 151 sözün düzəldiyi qeydə alınmışdır [10]. Bunların içərisində həm pozitiv, həm də neqativ mənalı derivatlar vardır. Pozitiv mənalı sözlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *выгадать* (mənfəət etmək), *выгадывать* (qazanmaq, qənaət etmək), *выгадываются* (qazanılmaq, mənfəət əldə edilmək), *гадать* (ehtimal etmək, güman etmək), *гадалка* (baxıcı), *гадальный* (baxıcılıq vasitələri), *гадальщик* (baxıcılıqla məşğul olan), *гадание* (falabaxma), *загаданный* (fikirdə tutulan), *загадать* (fikrində tutmaq), *загадка* (tapmaca, sirr), *загадочно* (müəmmalı), *загадочность* (müəmmalı, qəribə, gözlənilməz), *загадывать* (fikrində tutmaq), *нагадать* (fal açmaq), *наугад* (bəxtə-bəxt, necə gəldi), *негаданный* (gözlənilməyən), *отгадать* (tapmaq), *отгадка* (cavab, həll), *отгадчик* (yozucu), *отгадываются* (tanınmaq), *погадать* (fal açmaq), *разгаданный* (yozulmuş), *разгадать* (tapılmaq, anlamaq), *разгадка* (tapma, tapılma), *угадать* (duymaq), *угадка* (duyum), *угадчик* (tez duyub tapan).

Neqativ mənalarla aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Гад (pis, yaramaz, həşərat), *гадить* (murdarlamaq), *гадкий* (pis, murdar, iyrənc), *гадливый* (iyрэnc), *гадюка* (kürzə ilan, zəhər tuluğu), *пригадать* (uduzmaq).

Azərbaycan və rus dillərində *qad* köklü sözlərin müəyyən qismi həm pozitiv və həm də neqativ mənalar üzrə bir-birini tamamlaya bilir. Məsələn, rus dilindəki *гадать*, *гадание*, *загадка*, *загадочный*, *угадать*, *разгаданный* sözlərində qeyri-adilik, müəmmallılıq, sirlilik anlayışları Azərbaycan dilindəki *qadı* (böyük, təkəbbürlülük, çoxbilmişlik, çoxbilmişliyə görə özündən razı) sözü ilə müəyyən uyğunluğa malikdir. Bunun kimi, rus dilindəki *гад* köklü neqativ məna bildirən *гадюга*, *гадина*, *гаданный*, *гадость*, *гадючий*, *изгадить* sözləri Azərbaycan dilindəki *qada* (bəla, uğursuzluq, azar) sözünün ümumi motivi üzrə uyğun gəlir.

Eyni zamanda *qad* sözünün qeyri-adilik, böyüklük, ucalıq, əlçatmazlıq anlayışı üzrə ingilis dilində *God* (Allah, himayəçi, büt), sözü yaranmışdır. *God* sözü ingilis dilində “God willing” (Allah yetirsin), “God vless you” (Allah sizdən razı olsun) kimi ibarələrin tərkibində də işlənir [13, 137].

Ərəb dilində *qad* kökü üzrə *qadir* (tanrı), həmin kökün *qūd* variantı üzrə *qūdrət* (qeyri-adi bacarıq) kimi sözlər yaranmışdır. *Qad* kökünün *xod* variantı üzrə fars dilində *xoda* (Tanrı, Allah) sözü formalaşdırılaraq işlədilir.

Qad kökünün *qod* variantı üzrə yaranmış derivatların da müəyyən qismi Azərbaycan və rus dillərində müştərək mənalarla səciyyələnir.

Azərbaycan dilində *qod* kökü üzrə *qodu* (bayram şənliyinin oyunbazı), *qod* kökünün *qud* variantı üzrə *quda* (ailə quranların valideynləri) kimi pozitiv mənəli sözlər yaranmışdır. *Qud* kökünün *qut* variantı isə pozitiv mənada toxtaqlıq (yedim, ürəyimə *qut* oldu) mənasında müəyyən nitq areallarında işlənir. *Qud* kökündən, eyni zamanda neqativ mənə üzrə *quduz*, *qudurğan* sözləri də əmələ gəlmişdir. Rus dilinin etimoloji lüğətində *qod* kökü əsasında formalaşmış 85 derivativ variant qeydə alınmışdır [3]. Bunlar daha çox il və yararlı olmaq mənası ilə bağlı sözlərdən ibarətdir.

Rus dilinin etimoloji lüğətində *qod* sözünün ümumslavyan mənşəli olduğu və yararlılıq, gərəklilik və il məzmunu bildirdiyi göstərilir. Başqa slavyan dillərində həmin kök sözün bayram, şənlik, qonaqlıq, şadlıq məclisi kimi mənalar bildirdiyi də göstərilir. Rus dili lüğətlərində, həmçinin *qod* kökünün pis, yaramaz, qəddar mənaları bildirdiyi də göstərilir. Maraqlıdır ki, rus dilinin etimoloji lüğətində *qod* kökünün *qad* variantının sürünən heyvan, ilan mənası ilə yanaşı qoyun, eşşək mənası bildirdiyi də göstərilir [4]. Azərbaycan dilində isə *qod* kökündən düzələn *qoduq* sözü eşşəyin balası mənasını bildirir.

M.Fasmerin lüğətində *qod* kökünün niderland dilində *kwaad* şəklindəki derivatının *qəddar çirkin, iyrənc, mənfur* mənalarının bildirməsi də qeydə alınmışdır [12].

Qod kökünə məxsus derivatların neqativ mənə bildirən qismi Azərbaycan dilindəki *quduz* sözünün mənası ilə uyğunlaşır. Belə ki, həm *kwaad*, *duat* və həm də *quduz* sözlərində sözlərdə ziyankarlıq anlayışları bir-birinin üzərinə düşür.

Beləliklə *qad* və *qod* köklü sözlərin araşdırılması onu göstərir ki, hər iki kökdə və onların digər fonetik variantlarının derivatlarında ümumi motivasiya üzrə bir-birinin üzərinə düşən həm pozitiv, həm də neqativ mənalar vardır. Belə sözlərin tədqiqi və təhlili onu deməyə əsas verir ki, müasir dillərin tipoloji quruluşundan asılı olmayaraq onların leksik tərkibində oxşar köklü sözlərin mövcudluğu təkzibedilməzdir. Lakin belə sözləri alınmalarla və ya genetik qohumluq əlaməti ilə eyniləşdirmək mümkün deyildir. Bununla birlikdə təhlil edilən sözlər dilin qədim mərhələsinin məhsulu kimi nəzərə alınmalıdır. İlk kök söz elementlərinin arasındakı oxşarlıq əlaməti onu deməyə əsas verir ki, ayrı-ayrı tipoloji quruluşa malik olan dillərdə sözlərin formalaşması prosesinin özü ümumi prinsiplərin əsasında baş vermişdir. Görünür bu da ən ilkin mərhələdə dillərin köksözlülüyə malik olmasının əlamətidir. Mümkündür ki, dillərarası ilkin oxşarlıqların mövcudluğu digər səbəblərlə də bağlı olsun. Bu isə daha dərin, daha ətraflı, daha geniş tədqiqatlar aparılmasını zəruriləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb.Elmlər Akademiyası nəşr., 1964, s. 105.
2. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. (Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками). Казань, 1953.
3. Этимологические онлайн-словарь русского языка /https: Ulexicoqraphy. online. /etymology/q/qad.
4. Епс-dic.can/rushty/A-3-2513.
5. Иллич - Свитыч В.М. Алтайские дентальные т, д, б. “Вопросы языкознания”, 1963, № 6, с. 37-56.
6. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (в-к). М., 1971, с. 4-179.

7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962, s. 17.
8. Мусаев К.М. Некоторые вопросы лексико-семантической дифференциации и интеграции тюркских языков- “Тюркологические исследования”. М., 1976, с. 141-142.
9. Серебренников Б.А. Почему трудно верить сторонником ностратической гипотезы. “Вопросы языкознания”, 1986, №3, с. 27.
10. Sostav slova. Ru /root/qad? page=2
11. Щербак А.М. К вопросу об отдельных связях тюркских языков. – “Актуальные вопросы сравнительного языкознания”. Л., 1980.
12. www.onlinedics.ru/slovar/fasmer/g/gad.htm.
13. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s. 138-139.

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ С КОРНЕМ ГАД-ГОД В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Тагиева Эльнура Тейюб кызы
Резюме

В статье указывается, что в Азербайджанском и русском языках в корнях *gad-god* и между их производными, по общему понятию, существует совместность. Из-за того, что между Азербайджанским и русским языками не существует генетического родства, не возможно считать, образованные на их основе производные, родственными признаками. Так же не существуют типологических сходств между этими двумя языками. Признаки перехода, анализируемых корней от одного языка в другой, не является правдоподобным.

Таким образом, анализируемая совместность в двух языках, на основе корневых наблюдений, по совместным признакам, показан как результат развития.

CAMPARTIVELY – TYPOLOGICAL ANALYSIS OF WORDS WITH THE ROOTS GAD-GOD IN THE AZERBAIJANI AND RUSSIAN LANGUAGES

Taghiyeva Elnura Teyub
Summary

The article states that in the Azerbaijani and russian languages, in the roots *gad-god* and between their derivatives, in accordance with the general concept, there is a compatibility. Due to the fact that there is no genetic relationship between the Azerbaijani and russian languages, it is not possible to consider the derivatives derived from them as related signs.

There are also no typological similarities between the two languages. The signs of the transition of the analyzed roots from one language to another are not plausible. Thus, the analyzed compatibility in two languages, based on root observations, by common features, is shown as the result of development.

Rəyçi: prof. Telman Quliyev
Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il